

ՀԱՄՇԵՆԱԿԱՆ

«ՀԱՄՇԵՆ» ՀԱՅՐԵՆԱԿՑԱԿԱՆ-ԲԱՐԵԳՈՐԾԱԿԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅԱՆ ԱՄՍԱԹԵՐԹ

Անվճար

Հոկտեմբերի 15-ին Երևանում կայացավ Համաշխարհային հայկական կոնգրեսի 2-րդ համագումարը, որի 147 պատվիրակների մեջ էր նաև Արխագիայի հայերի միության նախագահ Խաչիկ Մինասյանը: Ստորև ներկայացնում ենք համագումարում նրա ելույթը:

ԱՐԽԱԳԱՀԱՅԵՐԸ ՀԱՎԱՏՈՒՄ ԵՆ ՎԱՂՎԱ ՕՐԿԱՆ

Արխագիայի հայերի միության անու-նից սրտանց ողջունում են Համաշխար-հային հայկական կոնգրեսի համաժողովի մասնակիցներին, հյուրերին ու նախագա-հությանը և մաղթում արգասաբեր աշխա-տանք:

Այսօր Արխագիայում ապրում են շուրջ 45.000 հայեր, հիմնականում համշենցի հայեր:

Երկար տարիների տքնաջան աշխա-տանքով մեզ հաջողվեց անջատ գործող հայկական հասարակական կազմակեր-պությունները միավորել Արխագիայի հա-յերի միության մեջ, որի մասնաձյուղերը գործում են Գագրայի, Գուդաուսի, Սու-խումի, Գուրիսի, Օջամիայի շրջաննե-րում ու Սուխում քաղաքում, և սերտորեն համագործակցում են 31 հայկական դպ-րոցների հետ, որոնք պետական են և որոնց աշակերտության քանակը հասնում է 2000-ի: Իհարկե, մեր դպրոցների առջև բազմաթիվ խնդիրներ կան, և մեր հնարա-վորությունների սահմաններում մենք աշ-խատում ենք օգնել նրանց լուծելու դրանք: Այդ խնդիրները հաղթահարելու համար մենք Գագրայում հայկական դպ-րոցների ամենամյա խորհրդակցություն ենք անցկացնում: Վերջինը տեղի ունե-ցավ հենց օրերս՝ հոկտեմբերի 11-ին:

Մենք լավ ենք գիտակցում, որ մեր

կազմակերպությունների աշխատանքի բովանդակությունը պիտի հետապնդի նախևառաջ հայապահպանման նպա-տակ: Եվ այս խնդիրը սերտորեն կապ-ված է հայոց լեզվի և գրականության ու-սուցիչների պատրաստման հետ: Ուզում են ինձ ձիշտ հասկանաք, այսօր մեր դպ-րոցները հիմնականում ապահովված են մայրենիի ուսուցիչներով, բայց մեզ մտա-հոգում է ապագան, իսկ ովքե՞ր են փոխա-րինելու նրանց:

Մեզ անհանգստացնում է նաև այն, որ հայ երեխաներից շատերը սովորում են ռուսական դպրոցներում: Ծնողները դա պատճառաբանում են Հայաստանի հետ կապի դժվարությամբ, ճանապարհա-ծախսի թանկությամբ, ռուսերենի անհրա-ժեշտությամբ և այլն: Ի դեպ, Հայաստան-Արխագիա կապերը վերջերս աշխուժա-ցել են Սփյուռքի նախարարության հե-տաքրքիր ու հայանպաստ ծրագրերի շնորհիվ, որոնց ակտիվորեն մասնակցում են նաև մեր ներկայացուցիչները: Օրի-նակ, մի քանի օր առաջ տեղի ունեցած հայ լրագրողների համահայկական 6-րդ խորհրդաժողովին մասնակցեց մեր գրա-կան-լուսավորչական «Համշեն» թերթի խմբագիրը: Ուրախությամբ ուզում են մշել, որ թերթը մրցանակի արժանացավ: Մայրենիի վերապատրաստման դասըն-

թացները հայապահպանության կարևոր գործոններից են: Իսկ «Արի տուն» ծրա-գիրը այսօր մեր երեխաների ամենասիրե-լի ու սպասված ծրագրերից է, որին ար-դեն ցանկանում են մասնակցել նաև ռու-սական դպրոցների հայ աշակերտները: Հավատում են, որ Սփյուռքի նախա-րարության բարի օրինակին կհետևեն նաև այլ շահագրգռված կազմակերպու-թյուններ: Հայապահպանությանն ուղղված կա-յուն դիրքորոշում ունի վերոնշյալ «Համ-շեն» թերթը, որն արդեն 21 տարեկան է: Ի

դեպ, թերթի 20-ամյակը հատուկ ուշադ-րության արժանացավ Արխագիայի նա-խագահ Ալեքսանդր Անկվաթի կողմից և մեծ շուքով նշվեց Սուխումում:

Ակտիվորեն գործում է 1954 թվակա-նին հիմնադրված արխագիայի ստեղծա-գործողների «Անծովյան այգաբազ» գրա-կան միավորումը, որի անդամները մի շարք գրքեր են հրատարակել ինչպես Սուխումում, այնպես էլ Երևանում:

Մեր կազմակերպության գործունեու-թյան ամենակարևոր ուղղություններից մեկն էլ բազմազգ Արխագիայում բարիդ-րացիական հարաբերությունների պահ-պանումն է: Մերտ կապեր են ստեղծվել պետական կառույցների հետ. մենք նաև նրանց օգնությամբ ենք լուծում մեր խն-դիրները:

Հավատում ենք, որ միահամուռ ուժե-րով կկարողանանք հաղթահարել դժվա-րությունները, որովհետև մեզ սատարում է նաև Արխագիայի ղեկավարությունը, որն անտարբեր չէ արխագիայի ճա-կատագրի նկատմամբ:

ԽԱՉԻԿ ՄԻՆԱՍՅԱՆ
Արխագիայի հայերի միության նախագահ
Արխագիայի հանրային խորհրդի անդամ

ԱՐԽԱԳՐ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՆԵՐԸ՝ ՀԱՅԵՐԵՆ

ՍԵՐԳԵՅ ԱԳՆՆԴԻԱ Պարույր Սևակին

Ժամանակը վարձող ձի է թեթևաթև,
Իմ բախտն է տանում՝ անդարձ, բախտ է բերում...
Քնած մանկանն արթնացնել պետք չէ երբեք,
Երբ նա քնքույշ ժպտում է խոր երազներում:

Ո՛վ է հերոսն այն՝ իր բախտը կրող անդուլ,
Որ մնացել է կյանքում այս հենց դրանով:
Եվ օջախն էլ չի՝ ջերմացնում նրան, ով ծո՛ւյլ
Նստել է խեղճ հոգով-մարմնով՝ կրակի մոտ:

Տարիներն են ունայնությամբ թևում համառ,
Ուշանում ենք, թեև առաջ ենք շտապում միշտ,
Եվ օրվա հետ պահմտոցի ենք խաղում հար,
Եվ մեր հույսը արեգակն է ... մայրամուտի:

Մեծ գաղտնիքն է մեզ ձգողը, խորհրդավոր,
Առեղծվածն է անսահմանվում հենց իր ներսում...
Եվ մինչ կյանքում ճիճՏՆ ենք փնտրում այն գլխավոր,
«Առուու»-ն է հնչում իմ՝ դուք չե՞ք լսում:

ԿԻՎՏՈՐ ԿՈՎՈՍԿԻՐ ***

Կյանքը թռիչք է ու անկում նաև,
Նույնիսկ հեքիաթի գորգը չի փրկի:
Ընկածիս պետք չէ, խնդրում եմ, դատել:
Կրե՛նք անտրտունը բեռը մեր խղճի:
Տո՛ն է մեր անկումը նրանց համար,
Ովքեր չգիտեն... վեհությունն անկման,
Պահանջն իմ սրտի մարդ լինելն է հար,
Քարով մի հատեք իմ դժվար ճամփան:

Հրճվո՛ւմ են նրանք, երբ աս է մահի,
Եվ... արյունն են իմ ծծում դառնախինդ:
Աստված թող մեղքից մեզ հեռու պահի,
Որ չըվըռըվի՝ սափորն իմ խղճի:
Շուրջս բամբասանք է՝ ճղճի՛մ, ունա՛յն,
Փառասիրության հոգեցունց ձիչե՛ր...
Թող Լո՛ւյսը վառվի մեր խիզախության,
Իսկ հողը նրանց կհանգչի, գիտե՛մ:

Գալիս էր քամին գիշերով մեզ մոտ,
Այգեպանի պես ծառերը ցնցում:
Իսկ առավոտյան խոտերում շաղոտ
Բա՛ր էի գտնում՝ արևով լեցում:
Տարիներն անցան փութով ու անհետ,
Բայց քամին նորից բակն է այցելում:
Եվ ես այգի եմ վազում որդո՛ւս հետ,
Ոչ թե բարեր, այլ... բառեր փնտրելու:

ԻԳՈՐ ԽՎԱՐԾԿԻԱ Լռության գինը

Ես գոռացի լեռներում վեհ,
Եվ իմ ձայնը սավառնեց վե՛ր,
Ահագնացա՛վ, ժայռին խփվեց:
Ապշե՛ց նրա աճից ուժգին,
Ով այդ պահին նրան լսեց:

Ձայնն էր զարկվում խե՛նք, ամեհի՛
Լռությանը հնամենի
Ժայռերի մեջ: Ինձ դարանեց
Մի մեծ հարցում անպատասխան
Արդյոք այդ ո՛վ մեզ սպանեց:

Խոր ճեղքովեց ու սուրաց ցած
Քարաթափը ահագնացած:
Եվ հասկացա ես վերջապես.
Լռությո՛ւնն էր նրանց պահում...
Լռությունը հասկացա ես...

ՎԱԽԹԱՆԳ ԱՓՀԱԶՈՒ Թող հար կախված լինի վերօջախյա շղթան*

Թող հար կախված լինի շղթան վերօջախյա,
Թող պինդ լինի ու կուռ:
Եվ թող չմտնի տուն, որպես նենգ ախտյան,
Մե՛ղքը՝ հոգու մրմուռ...

Եվ թող անմար լինի օջախի հուրն անբիծ,
Տունը շենշող պահի,
Տազնապն հեռու վանի հոգու խոյանքներից,
Ուղիներից բարի:

Շղթան վերօջախյա թող լինի հար կախված՝
Թեկուզ մրո՛տ, սեզո՛ւյն:
Արդյոք էլ ի՞նչ խնդրեմ բախտից վերուստ տրված...
Թող լինի տանը լո՛ւյս:

Շղթան վերօջախյա թող լինի հար կախված,
Հանկարծ չժանգոտվի՛:
Եթե հանկարծ հանե՛ն, եթե ընկնի՛ հանկարծ,
Օջախն իմ կզոհվի:

* Ըստ ավանդության, եթե վերօջախյա շղթան ընկնի, ապա օջախը կհանգչի կամ տանտեղը անժառանգ կմահանա, կամ կկորցնի ամեն ինչ:

Արխագերենից թարգմանեց
ՄՐՏՎԱԿԱՆ Դ ՍԱՐԵՑՅԱՆԸ
Սուխում

Որոշ պարզաբանումներ

Աբխազիայի, Ռուսաստանի Կրասնոդարի երկրամասի և Ադրդեական ինքնավար մարզի հայկական բնակավայրեր 1981թ. իմ կատարած ճանապարհորդության մասին պատմող ուղեգրության մեկ հատվածը՝ «Համշենցիները՝ ծանոթ և անծանոթ» վերնագրով, տպագրվեց «Գարուն» ամսագրի 1982թ. N11-ում: Ընթերցողների խնդրանքով այն արտատպվեց «Չայն համշենականի» այս տարվա N 5-6, 7-8-ում:

Թերթի այս համարում հրատարակվում է ուղեգրության շարունակությունը, որը 1983թ. լույս է տեսել «Սովետական գրականություն» հանդեսում (N 5, էջ 88-95): Ընթերցողներին օգնելու նպատակով պարզաբանեմ, որ 1978թ. Երևանում Մ. Լոժկինի կարդացած զեկուցումը վերնագրված էր «Բելորեչենսկի 12-րդ դարի հայկական եկեղեցու մասին»: Իսկ ակադ. Լ. Խաչիկյանն այդ եկեղեցուն անդրադարձել է իր «Հայերը հին Սոսկվայում և Սոսկվա տանող ճանապարհների վրա» խիստ արժեքավոր հոդվածում («Բանբեր Երևանի Մատենադարանի», հ. 13, 1980, էջ 37-38):

Ինչ վերաբերում է 20-րդ դարակազմի Կրասնոդարի երկրամասում հեղափոխական շարժումներին հայ գործիչների մասնակցության ուսումնասիրության անհրաժեշտությանը, ապա նշեմ, որ թեև երբևէ որևէ կուսակցության անդամ չեմ եղել, բայց հայ ժողովրդի պատմությունն անաչառ գրելու համար պետք է անձնական համակրանքներին ու հակակրանքներին տուրք չտալով, ուսումնասիրել բոլոր կուսակցությունների գործունեությունը:

Վերջում տեղեկացնեմ, որ այս անգամ ևս արտատպելիս ուղղվել են նախորդ տպագրության սրբագրական սխալները:

Մինչև վերջին ժամանակներս բաժանվում էին տարբեր ցեղախմբերի՝ շափուղներ, բեպենցիներ, արածեխներ, բժեղուհներ, թեմիզյուներ և այլն: Ազգակից են կարարդիներին ու չերքեզներին, և հնուց ի վեր նրանք բոլորը հայտնի էին չերքեզ ընդհանուր անվամբ:

Հարուստ պատմություն ունեն հայադղեական կապերը: Դեռևս 1550-ական թվականներին աղըները Դրիմի խաներից խնդրում են, որ իրենց մոտ վաճառականներ ուղարկեն, խոստանալով նրանցից մաքս չգանձել: Խաներն էլ, ընդառաջելով նրանց խնդրանքին, այնտեղ են ուղարկում հայ վաճառականների: Տեղական իշխանները եկվորներին սիրով են ընդունում:

Աուտլեզ գրապահարանից հանում է աղըների պատմության մասին մի գիրք և այնտեղից բարձրաձայն մի հատված կարդում ավատատերերի դեմ շապուղ գյուղացիների 1791-96 թթ. ապստամբության մասին: Իսկ այդ նշանավոր ապստամբության առիթը եղել է ավատատեր Շերետլուկովի կողմից ճանապարհորդ մի հայ վաճառականի և նրա երկու հովանավոր աղըների սպանությունը:

Նել: Եթե սկզբում եկվոր հայերը ապրում էին առանձին գյուղերով, ապա հետագայում նրանք բնակվում են նաև լեռնականների հետ միասին: Մոզդուկի մոտ գտնվող թաթարախոս Նոր Եղեսիա հայկական գյուղի քահանաները մեկը անցյալ դարում 21 չերքեզական գյուղերում 277 ծովս հայ էր հաշվել: Հայերի և չերքեզների միջև հաստատվել էին խնամիական հարաբերություններ: Ճիշտ է, հայերը չերքեզ կին բերելիս մկրտում էին քրիստոնեական ծեսով և նոր միայն ամուսնանում, բայց դա էր խանգարում, որ ընտանիքներում տիրապետեր չերքեզերենը:

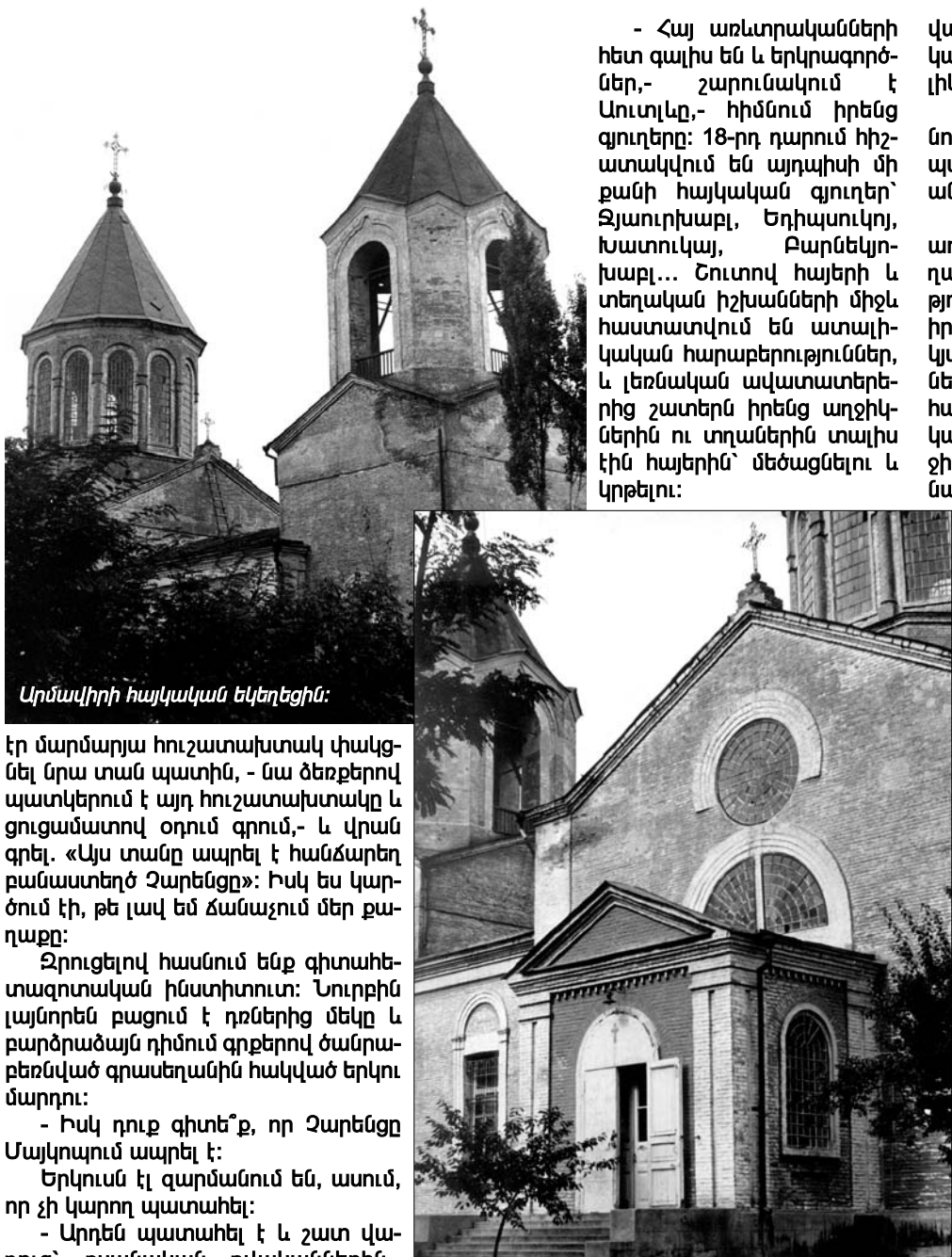
1846-ին հայ հոգևորական Ի. Խոզորովը, լինելով այս կողմերում, «Կովկաս» թերթում գրում է. «Այնտեղի հայերը ոչնչով չեն տարբերվում չերկեսներից. նույն լեզուն, սովորույթները, բարքերը, ուտելիքը, տնային տնտեսությունը և հագուստը: Հայերեն չգիտեն...»:

Աուտլեզ ինձ ասում է, որ մինչև այսօր էլ գործածական է մի ասացվածք. «Եթե ուզում ես իսկական չերքեզերեն լսել, չերքեզահայերի մոտ գնա»: Այսինքն, հայերը այնպես էին յուրացրել տեղացիների

ՍԵՐԳԵՅ ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ

ՄԱՅԿՈՂՅԱՆ ԽՃԱՆԿԱՐ

Տարիներ շարունակ սրտումս փայփայել էի այն հույսը, թե մի օր կգտնեմ Բելորեչենսկ ստանիցայի մոտ գտնվող 17-րդ դարի հայկական եզակի հուշարձանի հետքերը: Եվ հիմա, երբ մոտ էի նպատակիս, անհամբեր էի դարձել: Երեկոյան հասնում եմ Մայկոյա՝ Ադրդեական ինքնավար մարզի կենտրոն: Գիտեի, որ եկեղեցին գտնվել է Բելորեչենսկ և Խանսկայա ստանիցաների միջև, իսկ թե կոնկրետ որտեղ, դժվար էր ճշտել: Հույս ունեի նաև Մայկոյում գտնել Չարենցի հայրական տունը: Այդ իսկ պատճառով որոշում եմ դիմել տեղի գիտնականների օգնությանը: Փնտրում եմ տնտեսագիտության, լեզվի, գրականության և պատմության միացյալ գիտահետազոտական ինստիտուտը, համոզված, որ այնտեղ կհանդիպեմ Լոժկինին: Նա 1978-ին Երևանում՝ հայ արվեստի միջազգային երկրորդ գիտաժողովում, Բելորեչենսկի հայկական եկեղեցու մասին զեկուցում էր կարդացել: Չնայած Մայկոյա փոքր քաղաք է, այդուհանդերձ, մի քանի անգամ քաղաքի կենտրոնում ինստիտուտն ապարդյուն որոնելուց հետո որոշում եմ հարցնել անցորդներին: Դիմացից գալիս է մեծ պորտֆելով, մոտ երեսուներեքամյա մի երիտասարդ: Դիմում եմ նրան. պարզվում է, որ նա ինքն էլ է գնում ինստիտուտ: Ծանոթանում ենք՝ Նուրբի Լոժկայաչե: Կապույտ աչքերով, շեկ, կարճ կտրած մազերով այդ երիտասարդը աղըն է, արվեստաբան, զբաղվում է հնագիտությամբ: Իմանալով, թե ինչու եմ փնտրում Լոժկինին, զարմանքից չռում է աչքերը, ծանր պայուսակը դնում գետնին, երկու ափերը իրար զարկելով ասում.

Արմավիրի հայկական եկեղեցին:

Էր մարմարյա հուշատախտակ փակցնել նրա տան պատին, - նա ձեռքերով պատկերում է այդ հուշատախտակը և ցուցամատով օրում գրում,- և վրան գրել. «Այս տանը ապրել է հանճարեղ բանաստեղծ Չարենցը»: Իսկ ես կարծում էի, թե լավ եմ ճանաչում մեր քաղաքը:

Չրուցելով հասնում ենք գիտահետազոտական ինստիտուտ: Նուրբին լայնորեն բացում է դռներից մեկը և բարձրաձայն դիմում գրքերով ծանրաբեռնված գրասեղանին հակված երկու մարդու:

- Իսկ դուք գիտե՞ք, որ Չարենցը Մայկոյում ապրել է:

Երկունս էլ զարմանում են, ասում, որ չի կարող պատահել:

- Արդեն պատահել է և շատ վաղուց՝ քսանական թվականներին,- ասում է Նուրբին:

Ծանոթանում եմ ինստիտուտի աշխատակիցների հետ:

Փշինալ Աուտլեզ պատմական գիտությունների թեկնածու է, աղըների միակ պրոֆեսիոնալ հնագետը: Իսկ Կասիմ Մելետուկովը զբաղվում է տեղանունների ստուգաբանությամբ: Վերջերս լույս է տեսել նրա «Ադրդեական տեղանունների բառարանը», որից մի օրինակ ինձ է նվիրում: Բնականաբար, մեր գրույցը ծավալվում է հայ-աղըեական (չերքեզական) կապերի շուրջը: Աղըներն այժմ շուրջ 100 հազար են և կազմում են ինքնավար մարզի բնակչության 25 տոկոսը: Նրանք դեռևս անհիշելի ժամանակներից բնակվում են Սև ծովի հյուսիսային ափերին:

- Հայ առևտրականների հետ գալիս են և երկրագործներ,- շարունակում է Աուտլեզ,- հիմնում իրենց գյուղերը: 18-րդ դարում հիշատակվում են այդպիսի մի քանի հայկական գյուղեր՝ Ջյաուրխաբլ, Եղիպուկոյ, Խատուկայ, Բարնեկոյ-խաբլ... Շուտով հայերի և տեղական իշխանների միջև հաստատվում են ատալիկական հարաբերություններ, և լեռնական ավատատերերից շատերն իրենց աղջիկներին ու տղաներին տալիս էին հայերին՝ մեծացնելու և կրթելու:

վարքն ու բարքը, մանավանդ լեզուն, որ, կարելի է ասել, «Հռոմի պապից էլ կաթոլիկ էին դարձել»:

Այնուհանդերձ, նրանք միշտ և ամենուր հիշում էին իրենց հայ լինելը, պահպանում քրիստոնեությունը և հայկական անձնանունները:

Երբ 1839թ. հիմնադրվեց Հայկական աուլը՝ Արմավիրը, չերքեզահայերը տեղափոխվեցին այստեղ և հնարավորություն ունեցան կազմակերպելու ոչ միայն իրենց տնտեսական, այլև մշակութային կյանքը: Կառուցում են եկեղեցի, դպրոցներ, հետագայում հրատարակում նաև հայերեն թերթեր: Ստեղծվում է և հայկական թատրոն, որը 1883 թվականին առաջին անգամ ներկայացնում է «Վարդանանց պատերազմը»: Նույնիսկ հայերենից որոշ դրամատիկական ստեղծագործություններ են թարգմանվել և ներկայացվել չերքեզերեն: Դարավերջին բավականին աշխուժանում է քաղաքի մշակութային կյանքը, այստեղ են այցելում Աբեյանն ու Սիրանույշը, Ջիվանին, Ն. Տիգրանյանը, Կարա-Մուրզան: 1898 թվականից սկսած՝ շուրջ 12 տարի գործում է 50 հոգիանոց բառաձայն երգչախումբը, որը ղեկավարում էր Շահան-Սիմոնը: Նա 1914-ին լույս տեսած Արմավիրի պատմությանն ու մշակութային կյանքին նվիրված իր գրքում այսպիսի տխուր եզրակացության է գալիս. «Հայաստանի մայրաքաղաք Արմավիրը ոչնչացավ, հայությունը մնաց: Այստեղի հայությունը պիտի ոչնչանա, Արմավիրը՝ մնա»:

Հայապահպանման աշխատանքների ոգևորողը հիմնականում այլ տեղերից Արմավիր եկած հայերն էին: Իսկ չերքեզահայերը լեզուն չիմանալու պատճառով քիչ են մասնակցություն էին ունենում: Այն ժամանակ նույնիսկ մամուլում առաջարկվում է չերքեզահայերի համար այնպիսի հայերեն դասագրքեր ստեղծել, որոնց շնորհիվ երեխաները աստիճանաբար չերքեզերենից անցնեին հայերենի, կազմվեին այնպիսի տեքստեր, որոնց մեջ շատ լինեին չերքեզերեն բառեր, և հայերեն տեքստերից հանվեին այն բառերը, որոնք չերքեզերենում նման են հայիոյական բառերին:

Այդ իրողությունն այն է, որ տարբեր կորած-մոլորված գյուղերի չերքեզահայությունը Արմավիրի հիմնադրումից հետո զարթոնք ապրեց, համախմբված լինելով՝ կարողացավ կազմակերպել ոչ միայն տնտեսական, այլև ազգային ու մշակութային կյանքը և մեծ ճիգեր թափեց վերագտնելու մայրենի լեզուն, վերադառնալու իր ակունքներին: Բայց ցավալի իրողություն է և Արմավիրի մասին դարասկզբին

«Մշակում» տպված հողվածք. «... Ոչ միայն մայրենի լեզվից զրկված չէր քեզախոս հայերն են միանգամայն խզված ազգային կյանքից, այլև բնիկ հայրենիքից վերջին տասնյակ տարիներում գաղթածները: Վերջիններս ոչ միայն չեն պատվաստում մայրենի ծառից քաղած կենսունակ ոգին իրենց խորթացած, գոսանալու չափ անզգայացած ուսուցիչին, այլ իրենք ևս վարակված շրջապատող մթնոլորտից՝ հետզհետե մոռանում են ամեն նվիրական ավանդ՝ լեզու, սովորություններ, հայկական հատուկ ոգի, ազգային գիտակցություն: Վշտի ու կարեկցության զգացմունքով է մարդ համակվում, երբ տեսնում է, որ եկեղեցում անգամ օտար լեզուն է տիրապետում...»:

Աուտլիկ հետ մեր գրույցը երկարում է: Նա ասում է, որ իրենք զգում են հայ գիտնականների օգնության կարիքը, առավելապես լեզվաբանների, ազգագրագետների ու բանագետների, որովհետև շատ աղքատական հեքիաթների հերոսները հայ են, իրենց լեզվում բազմաթիվ փոխառություններ կան հայերենից, հայերի հետ կապված բազմաթիվ տեղանուններ կան, որոնք իրենք առանց հայ գիտնականների օգնության չեն կարող ստուգաբանել: Ասում է, որ իր բարեկամներից մեկի անունը Խաչ է, և ինքը միայն վերջերս է պատահաբար իմացել, որ դա հայկական Խաչատուր-Խաչիկ անունից է ծագել: Քանի որ խոսքը վերաբերում էր տեղանուններին ու անձնանուններին, մեզ է միանում նաև Մելեռուկովը:

- Խաչենցի գյուղի մոտ Արաքսու անունով տափաստանային մի գետ կա, ես այն ստուգաբանել եմ որպես թուրքերեն Ակսու (սպիտակ ջուր) ձևից առաջացած, բայց կարծում եմ, որ համոզիչ չէ:

Ես իսկույն վրա եմ բերում, որ, այսպես, դա Արաքս գետի անունից է առաջացել, իսկ գյուղի անվան Խաչ արմատը հենց վկայում է նրա հայկական ծագումը: Զարմանալի ոչինչ չկա, հայերը մոտ գյուղ հիմնելով, նրա մոտակա գետն անվանել են Արաքս: Ասում եմ, որ Արաքս գետ կա նաև Սախալինի հարավում, 1945-ից հետո այնտեղ աշխատող հայերն են դրել, Արաքս գետ կա նաև Իսպանիայում՝ Բասկերի երկրում: Իմ բացատրությունը Մելեռուկովին լիովին համոզիչ է թվում, և նա խոստանում է, որ գրքի վերահրատարակության ժամանակ կփոխի իր նախկին ստուգաբանությունը:

Հաջորդ օրը վաղ առավոտյան Նուրբիի հետ գնում ենք Բելորեչենսկ:

Դեռևս 1869 թվականին Մայկոպի բնակիչ Իվան Սերեդան Խանսկայա և Բելորեչենսկ գյուղերի միջև ընկած դաշտավայրում, մի ոչ բարձր բլրակի վրա տեսել է ինչ-որ շինության հետքեր: Նա գտնում է հունարեն շատ կարճ արձանագրությանը երկու քար, նաև եկեղեցու բարավորը՝ վրան հայերեն արձանագրություն: Գտածոյի մասին հայտնում է տեղական իշխանություններին, և նույն թվականին պեղումներ են սկսվում: Պարզվում է, որ այստեղ քառակուսի հատակագծով, կիսաշրջան արևմտյան թևերով քարակերտ եկեղեցի է եղել, որի շինարարության համար քարերը բերել են շուրջ 70 կիլոմետր հեռավոր՝ Տուրքի կիրճից: Այժմ հայերեն արձանագրությանը բարավորը գտնվում է Կրասնայան ՍՍՀ պետական թանգարանում: Արձանագրության ընթացքում առաջին փորձն արվել է դեռևս 1893-ին: Խ. Քուչակ-Հովհաննիսյանը այն այսպես է վերծանել. «ԿԱՏԱՐԵՑԱԻ ԵՎԵՐԵՑԻՍ ՉԵՐՈՒՄԲ ԲԱՐԱՎՈՐԻ Ս... ՐՊԵՒՆ ՀԱՅՈՑ... ՈՒՆ»: Այսպիսով, եկեղեցին ու արձանագրությունը թվագրվել են 1171 թվականով: Պեղվել է նաև մի գերեզման, ուր գտնվել են 19 արձաթե կոճակ, երկու ոսկյա մատանի, ոսկյա ապարանջան, արձաթե թանաքաման, չորս մարգարիտ և բազմաթիվ ոսկյա իրեր: Ցավոք, այս գտածոների տեղն անհայտ է: Խ. Քուչակ-Հովհաննիսյանի ընթերցումից բացի եղել է նաև այլ ընթերցում. «Կովկասյան թանգարանի հավաքածուների նկարագրությունում» արձանագրությունը կարդացվել է այսպես. «ԿԱՏԱՐԵՑԱԻ ԵՎԵՐԵՑԻՍ ՉԵՐՈՒՄԲ ԲԱՐԱՎՈՐԻ ՍՐԵՍՊԵԻՆ ԿԱՏԱՐԵՑՈՒՄ»: Ակադ. Լևոն Խաչիկյանը նույնպես

այսպես է ընթերցում և փորձում որոշել եկեղեցու կառուցման ժամանակը: Նախ, ո՞վ է եղել կառուցողը: 17-րդ դարի 80-ական թվականներին Դրիմում ստեղծագործել է Սիմեոն Կաֆացի անունով մի տաղասաց, որի հոր անունը Խրըմայ է եղել: Այս մասին Լ. Խաչիկյանը գրում է. «Նույնացնելով քարգործ (իմա՝ ճարտարապետ վարպետ) Խրըմայի Կաֆացուն տաղասացի հոր հետ, որ շատ հավանական է (արձանագրության տառաձևերը բնորոշ են հենց այդ ժամանակաշրջանին), կարող ենք եկեղեցու կառուցման

Չախից՝ Ս. Վարդանյանը և Լուկաչեի հետ Բելորեչենսկի հայկական եկեղեցու հետքերի մոտ:

Կենտրոնում՝ Բելորեչենսկի հայկական եկեղեցու հետքերը:

ժամանակը համարել, մերձավորապես, 1650-ական թվականները: Բայց չի բացառված, որ այստեղ հայեր են հաստատված եղել այդ ժամանակից շատ դարեր առաջ...»:

Շատ հետաքրքրական է, որ Բելորեչենսկ ստանիցայի մոտ գտնվող հին գերեզմանի պեղումներից ևս հայտնաբերվել են միջնադարյան հայկական գարդեր:

Ըստ ամենայնի, այս բարբեր տարածքներում հայերը բնակություն են հաստատել Դրիմի խաներին չէրքեզների դիմելուց շատ ավելի վաղ: Եվ, անտարակույս, հնագիտական աշխատանքները լույս աշխարհ կհանեն այս միտքը հաստատող բազմաթիվ մոր նյութեր, չէ՞ որ Կրասնոդարի երկրամասը հնագիտական տեսակետից դեռևս քիչ է ուսումնասիրված:

Եվ այսպես, Նուրբի Լուկաչեի հետ գնում ենք Բելորեչենսկ: Մայկոպից դուրս գալով, ուղևորվում ենք արևմուտք: Խանսկայա ստանիցան անցնելուց հետո, Բելորեչենսկ չհասած, Մայկոպի 19-րդ կիլոմետրում Նուրբին կանգնեցնում է մեքենան: Բարակ անձրև է մաղում, և շուրջն ամեն ինչ կարծես շղարշով ծածկված լինի: Չախ կողմում փռված է անժայռածոր տափաստանը: Հողը թրջված է, և սևահողի մեջ խրվելով՝ մենք դժվարությամբ ենք առաջանում: Վերջապես բավականին զնայուց հետո Նուրբին կանգ է առնում, ուշադիր նայում շուրջը և ասում, որ մի քիչ սխալ ենք եկել, դեռ մի կիլոմետր էլ պետք է դեպի արևմուտք գնանք: Նուրբին պատմում է իր աշխատանքների մասին, ասում, որ ինքը հաճախ է դիմում Օրբելու աշխատություններին:

- Օրբելու գրքերը ես կարդում եմ Աստվածաշնչի պես, - ասում է նա և նկատելով իմ զարմացած հայացքը, շարունակում, - այդ, Աստվածաշնչի պես, չէ՞ որ մենք էլ, 6-րդ դարից սկսած, մինչև Ոսկե Հորդայի տիրապետությունը, քրիստոնյա ենք եղել:

Եվ իմ խորին համոզմամբ մեզանում քրիստոնեության տարածման գործում մեծ է եղել հայերի դերը: Հավատացած եմ, որ ապագայում իմ այս տեսակետը լիովին կապացուցվի: Այդ դարերում շատ հայ քարոզիչներ են եղել Խաչատրյան Խաչատուր, և, ի վերջո, Հյուսիսային Կովկաս թափանցելը օտարների համար համարյա անհնարին բան էր, իսկ հայերը հնուց ի վեր ծանոթ էին այս կողմերին: Ինչևէ, սա այլ խոսակցության նյութ է, իսկ ինչ վերաբերում է Օրբելուն, վաղ միջնադարի հայ արվեստի մասին նրա հայտ-

դրանք հիմնաքարեր են՝ շաղախի հետքը վրան:

-Հետաքրքիր է, Լոժկինը որևէ արձանագրություն գտել է, թե ոչ, - ասում է Նուրբին, - նրա կարծիքով, եկեղեցին վերջնականապես ավերվել է 18-րդ դարի երկրորդ տասնամյակում, երբ Դրիմի խաների կողմից բռնի մահմեդականացան Բելայա գետի շրջանի աղղղները, տեսնես այդ ենթադրությունը հաստատվե՞ց...

Ցավոք, Լոժկինը բնակվում է մի քանի տասնյակ կիլոմետր հեռու՝ Օտրադնայայում, և մենք հնարավորություն չունեցանք նրան հանդիպելու: Մենք մի քիչ էլ ենք «պեղում» բլրակը, տնտղում ամեն մի քար, նորից ու նորից մտնում խրամատը, փնտրում մի այնպիսի բան, որ վրիպած լինի Լոժկինի ուշադրությունից, բայց միայն հիմնապատերի հատվածներ են երևում, իսկ ողջ հիմքն ու ավերակի մնացորդները գտնվում են հողի տակ: Վերահառնում ենք եկած ձանապարհով և նորից սկսում Մայկոպ: Հաջորդ օրը պիտի վերադառնամ, իսկ ես դեռ չեմ գտել Չարենցի տունը:

Չարենցը երկու հայրական տուն է ունեցել, մեկը՝ Կարսում, իսկ մյուսը՝ այստեղ: Առաջին համաշխարհային տարիներին՝ 1917-ին, Սողոմոնյանների ընտանիքը ժամանակավորապես տեղափոխվել է Թիֆլիս, ապա եկել է Մայկոպ և բնակվել մի փոքրիկ տան մեջ: Շուտով Չարենցի եղբայրները՝ Սերոբը, Սողոմոնը և Պեղամը, հոր հետ կառուցում են մի ավելի մեծ տուն: Հաջորդ տարի մահանում է Աբգար աղան: Երբ սպիտակ գվարդիականները փորձում են տապալել նորաստեղծ սովետական իշխանությունը, Չարենցը զինվորագրվում է հեղափոխությանը: Մինչ այդ նա արդեն Արևմտյան Հայաստանում ծանրորեն ապրել էր պատերազմի արհավիրքները և ստացել ռազմական մկրտություն: Հանուն հեղափոխության պայքարն իր արտացոլումն է գտել նրա մի շարք ստեղծագործություններում, նաև «Չարենց-Նամեում», ուր նա հիշում է երկաթուղային մեծ հանգույց Տիլիորեցիի մոտ մղված մարտերը:

Կայարան Տիլիորեցկ...
Եվ մի՞թե
Ես
Չերգեցի
Չեր կանքը, կարմիր
Ընկերներ...

Ըստ որոշ տվյալների՝ հետագայում ևս Չարենցը այցելել է Մայկոպ: Նրա ջանքերով այստեղ բացվել են հայկական միջնակարգ դպրոց և ակումբ: Նա Մայկոպ է եկել արտասահմանյան ուղևորությունից առաջ՝ 1924-ին և վերադառնալուց հետո: Նա Մայկոպում գրել է մի շարք ստեղծագործություններ, իսկ 1927-ին՝ «Երևանի ուղղիչ տնիցը»: Վերջին անգամ նա քաղաք է այցելում 1931-ի գարնանը, մոր մահվան կապակցությամբ: Այդ օրերին հաճախ է եղել հայկական դպրոցում և ակումբում:

Այսքանը գիտեի Չարենցի Մայկոպում ապրած կյանքի մասին, բայց թե որտեղ է գտնվել նրա տունը, ինձ հայտնի չէր:

Ու՛ր գնալ, ու՛մ դիմել: Նորից օգնության է հասնում Նուրբին.

- Մեր «Աղիգեյսկայա պրավդա» թերթի խմբագիրը ձեր հայրենակիցն է՝ Խաչիկ Արտավազդի Բալայջյանը: Նա ձեզ կօգնի...

Իսկույն գնում ենք խմբագրություն: Բալայջյանը ռոստովցի է, արդեն երեք տասնամյակից ավելի է, ինչ այստեղ է բնակվում: Հետաքրքրվում ենք, թե որտեղ են թաղված Չարենցի ծնողները, որտեղ է գտնվում նրանց տունը: Բալայջյանն ասում է, որ պատերազմի ժամանակ գերեզմանոցը ռմբակոծվել ու ավերվել է, իսկ տունն ընդամենը մի քանի տարի առաջ են քանդել: Խոր ցավ ու ավստսանք ենք ապրում բոլորս: Նա ասում է նաև, որ «Աղիգեյսկայա պրավդայում» Մայկոպի մանկավարժական ինստիտուտի պրոռեկտոր Խաչիկ Հարությունյանը մի տասը տարի առաջ հետաքրքրական հողված էր տպագրել Չարենցի մայկոպյան տարիների մասին:

Շարունակությունը՝ 6-րդ էջում:

Тулумджян Ардаваст Левонович родился в 1976г. в городе Сочи. До 1992 г. жил в городе Сухуми. Школу окончил в городе Ашперонск Краснодарского края. В 1999 г. завершил обучение в Кубанском государственном университете по специальности историк, там же поступил в аспирантуру на кафедру древнего мира и средних веков. В 2000 г. основал Краевую общественную организацию-Армянский научно-культурный центр «Амшен», который участвует в научно – практических конференциях, круглых столах и семинарах, организует и проводит историко – этнологические экспедиции, издает сборники, книги и информационные листки. Одна из первых армянских научно – практических конференций на Кубани «Армяне Краснодарского края - прошлое и настоящее» была проведена центром «Амшен» в октябре 2000 года в городе Сочи.

Тулумджян А. Л. является автором многочисленных статей об истории и культуре амшенцев, редактором сборника «Амшенская библиотека». Проживет в городе Ашперонск. В 2009 г. избран депутатом Ашперонского городского поселения, а с 2011 г. - председатель Совета молодых депутатов Ашперонского района.

1. Самоназвание и идентичность

На территории Абхазии и Краснодарского края уже более века существуют многочисленные поселения армян, предки которых были выходцами с территории северо-восточной Турции, где располагаются историко-культурные области Амшен, Трабзон, Орду и Дженик. По мнению большинства ученых, на территории Амшенского княжества (современная Ризейская область) к XV-XVI вв. из различных групп представителей армянского этноса сформировалась Амшено-Армянская общность со своим вариантом западно-армянского диалекта, использующим в качестве самоназвания эндонимом «համշեօրի հայ» (амшенский армянин).

Приблизительно в середине XVII века, часть населения Амшена, под давлением захватчиков, приняла ислам, другая часть покинула родной край и расселилась по территории Понтийского культурного ареала. Эти трагические события привели к распаду Амшенской общности на две части: амшенские армяне и амшенцы (хемшилы) – мусульмане, первые сохранили христианскую веру, вторые сохранили свой родной край. В последствии, амшенские армяне в течении XVIII-XIX вв. образовали этнографические группы сельских Трабзонцев, Ордуцев и Дженикцев по названию мест нового проживания, а амшенцы мусульмане разделились на этнографические группы Баш Хемшилов, Хопа Хемшилов и Карадерли. Со второй половины XIX века и до первой четверти XX века спасаясь от произвола турецких властей и Геноцида армян, амшенские армяне мигрировали на территорию Северо-Западного Кавказа.

Таким образом, сегодня, в СМИ и в научной литературе наиболее известна и популярна форма самоназвания «համշեօրի հայ» (амшенский армянин), относящаяся к исторической прародине Амшену.

Сами же амшенские армяне в качестве самоназвания внутри своей общности используют термин «հայ» или «հայր» - армянин и продолжают делить себя на ареальные - этнографические группы «сельских трабзонцев», «ордуцев», «дженикцев». После переселения этнографических групп амшенцев на Черноморское побережье северо-западного Кавказа, процесс ее развития продолжался, стали формироваться новые локальные отличия. Осознание этих отличий

Ардаваст Тулумджян

Черноморские амшенские армяне в XXI веке

Проблемы сохранения идентичности и пути их решения

выпало в деление внутри общности на новые ареальные группы: «Сухумских» - Абхазия, «Сочинских - Туапсинских» - Черноморское побережье Краснодарского края и «Кубанских» - Закубанье или предгорья Кубани. До второй половины XX века представители этих этнографических групп имели общее самосознание, которое проявлялось термином «միը հայրի», «միը հայրի» - наш армянин. Но на стыке тысячелетий наблюдаются процессы формирования и становления субэтнического самосознания у представителей этих этнографических групп, где в качестве самоназвания выступает эндонимом «համշեօրի հայ» (амшенский армянин).

Есть еще один термин, которым можно обозначать данную группу армянского населения «Черноморские или Причерноморские армяне». После того, как часть армянского населения покинуло Амшен, к XIX веку они расселились по всему Южному побережью Черного моря, где происходило наслаивание на более старый армянский субстрат. После переселения на восточное и северное побережье Черного моря, выходцы из Амшена так же селились не далеко от побережья моря. Культурные традиции живущих на черноморском побережье армян, переплетаются с соседями понтийскими греками, лазами, абхазцами, мегрелами, адыгейцами, русскими и другими, это выражается в близкой традиции пищи, танца, костюма и т.д.

История выходцев из Амшена связана географически и культурно с ареалом Черноморского бассейна, в некотором смысле делает их потомками всего армянского исторического наследия региона и позволяет их обозначать термином «Черноморские или Причерноморские армяне».

2. География расселения и численность

Амшенские переселенцы, как правило, основывали свои поселения на Чер-

номорском побережье Кавказа и в некоторых предгорных районах: это сельские районы городов (Сухуми, Сочи, Туапсе, Анапа, Майкоп). В настоящее время основная часть амшенских армян (около 150 тыс.) проживает на территории Краснодарского края. Это районы Большого Сочи: Адлерский, Хостинский, Центральный, Лазаревский районы, по некоторым данным проживающее в них армянское население составляет от девяноста до ста тысяч человек. Туапсинский около 20 тысяч, Ашперонский 12 тысяч, Горячеключевской, Белореченский районы около 10 тысяч армянских жителей и Майкопский район Республики Адыгея около 10 тысяч жителей.

В Абхазской АССР по переписи 1970 года проживало 75 тысяч армян, после грузино-абхазского конфликта 80 тысячное армянское население Абхазии сократилось почти на 50%. Большинство вынужденных переселенцев поселились в Краснодарском крае и других регионах

основного армянского населения. К сожалению, существует проблема прохождения границы с Россией для продажи продукции и конкуренция с некоторыми российскими товарами на внутреннем рынке. В последние годы одним из важных направлений в экономике Абхазии становится туризм и курортный бизнес и сопутствующий ему сервис. Больше всего задействовано в сфере туризма армянское население Гагринского района, Гудаутского и Сухумского районов.

В Большом Сочи и Туапсинском районе основная сфера деятельности является гостиничный и туристический бизнес, обслуживающий сервис, торговля и питание. Эти виды деятельности присущи практически всему Черноморскому побережью Краснодарского края. В связи с ростом спроса на недвижимость и строительство Олимпийских объектов возросло участие армянского населения в строительном бизнесе. Некоторая часть населения продолжает заниматься садовод-

ством и огородничеством, а в Лазаревском районе сохранилось отгонно-пастбищное скотоводство. В нагорных частях Туапсинского, Ашперонского и Майкопского районов амшенцы традиционно занимаются лесопереработкой и производством пиломатериалов. В Ашперонском районе расположены фабрики, производящие значительную часть российского строганного шпона из твердых пород древесины, большое количество цехов по распиловке лесоматериалов, производству паркета и мебели. Строится один из крупнейших в стране комбинатов по производству МДФ, идея проекта и большая часть инвестиций принадлежит нашим соотечественникам. В Ашперонском районе развита сетевая и рыночная торговля, стало популярным среди амшенских армян коневодство.

В это количество населения входят представители других этнографических групп армянского народа, которое не превышает 15 % от общего числа (оценочные данные автора).

До десяти тысяч амшенских армян проживает в Армении, около двух тысяч в городе Москве, небольшое количество их проживает в Иране, во Франции и США. Сегодня амшенские армяне, являются самой большой и старейшей армянской субэтнической группой в Краснодарском крае, Адыгее и Абхазии. Общее число их составляет более 200.000 тысяч человек.

3. Экономическая деятельность

Основные традиционные занятия амшенских армян различаются от региона проживания. В течении XX века на всем Черноморском побережье было распространено табаководство и выращивание чая, но постепенно эти отрасли пришли в упадок.

В Абхазии из-за климатических условий получило распространение садоводство, выращивание цитрусовых (мандарины, апельсины и лимоны), фруктовых деревьев и растений (инжир, мушмула, хурма, киви, орех фундук и другие). На следующем месте по значимости находится полеводство и огородничество. Отгонно-пастбищное скотоводство, популярное в XX веке стало редкостью. Некоторое развитие в конце прошлого века получила в горных поселках охота, а в прибрежных селах рыболовство. Наверно ни где, так не зависит судьба амшенца от сельского хозяйства, как в Абхазии, торговля произведенной продукцией, является самой главной статьей дохода для

4. Общественно – политическая деятельность

Армянская общественная жизнь в Абхазии представлена организацией Армянская община Абхазии, которая 15 апреля 2004 г. объединила три армянских культурных организации: Армянский культурный центр, общество «Крунк» и Гагринское общество «Машгоц».

Есть мнение, что амшенские армяне Абхазии политически не активны, из-за того, что заняты выживанием, но это не стыкуется с результатами последних выборов, где приняли участие до 70 % армянских избирателей. Не стоит большого труда заметить, что представительство армянского населения во властных структурах не пропорционально количеству населения. Несмотря на это, за действующего президента проголосовало 80 % армянских избирателей и их голоса стали решающими в предвыборной гонке.

Крупнейшей армянской общественной организацией Краснодарского края является Сочинское отделение Общероссийской общественной организации Со-

юз армян России, в рамках которого представлено армянское население региона, в большинстве своем амшенские армяне. В Большом Сочи действует пять местных отделений САР - городское Сочинское и четыре районных: Центральное, Адлерское, Лазаревское и Хостинское. Общеизвестна экономическая, политическая и культурная значимость Большого Сочи в жизни Российского государства, в свете предстоящих Олимпийских игр возросшая в разы. На руководство Сочинского отделения САР народом возложена колоссальная ответственность в проведении работы, способствующей процветанию города Сочи и ее жителей. Осознание этого вылилось в то, что большинство районных лидеров и активистов САР были избраны в депутаты районного, городского и сельского уровня. Значительное количество представителей амшенских армян работают в административных структурах различных уровней, что позволяет ощущать национальным меньшинствам себя полноправными гражданами и является неотъемлемой составной в процессе становления гражданского общества. Хотелось бы надеяться, что в скором будущем армянская диаспора выставит достойного кандидата на должность одного из глав административных районов города Сочи.

В остальных районах проживания амшенских армян национальные общественные организации представлены Туапсинским, Апшеронским, Горячеключевским и Белореченским отделениями САР. В республике Адыгея зарегистрировано региональное отделение Общероссийской общественной организации Союз армян России.

На примере данных выборов депутатов в Апшеронском районе, можно составить картину участия в законодательных органах армянского населения. Учитывая, что в районе армянские жители составляют 13,5 % населения, то есть избиратель голосует не по национальному принципу: 5 депутатов совета Апшеронского района, 6 депутатов совета Апшеронского городского поселения, 1 депутат совета Хадьженского городского поселения, 7 депутатов совета Нефтегорского городского поселения, 15 депутатов советов сельских поселений. Всего 34 депутата различного уровня.

Таким образом, мы можем констатировать, что у амшенских армян существует устоявшаяся общественная и политическая элита, которая может на разных уровнях содействовать в сохранении национальной идентичности.

5. Национальное образование

Знание родного языка или диалекта, является одним из главных маркеров сохранения национальной идентичности. В Абхазии функционируют 31 школы в которых обучается около 2 тысяч учащихся. Для сравнения, в 1971 году число школ доходило до 110, а учеников до 20 тысяч, после войны 1992 -93 гг. на половину сократились школы и учащиеся. Безусловно, в период существования СССР образование армянских школ Абхазии ориентировалось на продолжение обучения в Армении, сегодня это направление, к сожалению, не популярно. Продолжать обучение по всем предметам на армянском языке, может окончатально привести к развалу армянского образования в Абхазии. Уже несколько десятилетий необходима реформа, нужна программа и средства, которых нет. Ряд школ, стали

преподавать технические предметы на русском языке, продолжая обучать на армянском родной язык, литературу, историю и географию. Возможно, еще не поздно остановить гибель армянского образования в Абхазии.

Не смотря на негативные прогнозы, вдохновляет, что литературным армянским языком, в Абхазии продолжает владеть больше половины армянского насе-

Г. Апшеронск, армянская церковь, 24 апреля.

ления, а на диалекте говорит подавляющее большинство армянских жителей. Особенно интересно, что диалект продолжает развиваться, обогащаясь литературными словами в диалектной форме.

Если в 1951 году на территории Краснодарского края имелось более 100 армянских образовательных школ, то в 1967 - 68 гг. их число сократилось до 12. Оставшиеся школы удалось сохранить на территории Большого Сочи, где еще в 11 русских школах около 2000 детей обучались армянскому языку и литературе. На сегодняшний день сохранились школы, в которых изучают армянский язык, как факультатив и историю Армении на русском языке. Это положение вещей отразилось на значительном уменьшении количества владеющих армянским языком, более того около 1/3 амшенского населения не говорит на диалекте или знает его мало.

В Туапсинском, Апшеронском, Горячеключевском и Белореченском районах после закрытия армянских школ в 1951 году обучение родному языку не велось ни в какой форме, литературный армянский знают только старшее поколение. В 90-х годах XX века с возрождением национальной общественной жизни, делались попытки открытия факультативов армянского языка во всех районах, как правило, через несколько лет они закрывались. Это можно объяснить тем, что не было общей программы, последовательной координации и финансирования. Сегодня, продолжают функционировать несколько факультативов и воскресных церковных школ. Ситуация с владением в этих районах армянским диалектом катастрофична, молодежь его не знает или использует на уровне жаргона.

6. Наука и культура

Помимо существующей армянской общественной организации САР, которая возлагает на себя в основном представительную функцию, действует ряд научно - культурных, просветительских обществ, которые основной целью в своей деятельности видят сохранение и возрождение культуры Черноморских амшен-

ских армян.

Краснодарская краевая общественная организация Армянский научно - культурный центр «Амшен», которая проводит и участвует в научно - практических конференциях, круглых столах и семинарах, организует историко - этнологические экспедиции, издает сборники, книги и информационные листки.

Земляческая благотворительная об-

щественная организация «Амшен» (г. Ереван), ею издается ежемесячная газета «Дзайн амшенакан» (Голос амшенский).

Ассоциация амшенских армян (г. Москва), ею издается журнал «AMSHEN».

Армянское благотворительное культурно-просветительское общество «Амшен» Туапсинского района, известно по организации ежегодного фестиваля армянской культуры.

При центре национальных культур Лазаревского района существует центр армянской культуры, который уже на протяжении десяти лет организует и проводит фестивали армянской культуры в местах компактного проживания амшенских армян в Краснодарском крае и Адыгее.

Центр Понтийско-Кавказских исследований при КубГУ организует и участвует в различных проектах относящихся к исследованию Черноморских армян.

Ряд независимых историков, краеведов занимаются исследованием истории и культуры амшенских армян, действуют несколько десятков танцевальных и музыкальных групп. Все эти организации и активисты в той или иной мере сотрудничают, но эти связи носят спорадический и не последовательный характер, что отражается на эффективности всей просветительской деятельности.

7. Проблемы сохранения национальной идентичности и пути их решения.

Для амшенских армян потеря диалекта, культурных маркеров равносильно потери своей идентичности. Не занимаясь этими вопросами, мы обречены в лучшем случае на естественную ассимиляцию, а в худшем на деградацию. Можно поменять фамилию и называть себя русским, но это не значит быть таковым. Это как отплыть от одного берега, но так и не пристать к другому, примером такого пограничного существования могут быть Хопа хемшилы. Более того, этот процесс уже идет, но его еще не поздно остановить. Это все в наших с Вами руках.

В начале 80-ых гг. прошлого века среди амшенских армян исчезла культура игры на духовом инструменте тулум, возможно, такая же судьба ждет остальные элементы нашей культуры.

Существует региональное отделение САР, есть другие организации краевого и районного уровня, индивидуальные активисты, которые с тем или иным успехом занимаются проблематикой сохранения амшенской культуры. Другое дело, что мы видим недостаточность прилагаемых усилий, которые не удовлетворяют сегодняшние потребности в них.

По этому, предлагаю не объединять их в новую структуру, которую нужно регистрировать, тратить энергию и средства на ее становление, что само по себе несет в себе опасную тенденцию для всех армян региона. Нужно заложить основы и объявить о начале нового «Движения» по сохранению и возрождению культуры Черноморских амшенских армян. В это «Движение» будут вовлечены все, кто так или иначе ратует за сохранение одной из чудесных форм культуры армянского народа, которая издревле представлена в Черноморском регионе. В нем не должно быть руководства и правления, а лишь инициатива и воля активистов, а представительскую функцию для этого движения могут нести уже существующие организации.

Есть проблемы, которые сложно решить без помощи из Армении, это касается составления планов и организации обучения армянскому языку. Мы понимаем, что государство Армении не может сотрудничать с Республикой Абхазия, но существуют не правительственные армянские организации в Армении и Спурке, которые могут протянуть руку помощи нашим соотечественникам в Абхазии и поддержать их.

Предложения, которые могут стимулировать идею возникновения «Движения» по сохранению и возрождению культуры Черноморских амшенских армян.

1. Фонд развития по сохранению и возрождению культуры Черноморских амшенских армян.
2. Организация конкурсов с призами (кьяманчивос, танцевальных групп, музыкантов).
3. Проведение фестивалей культуры черноморских армян в различных регионах.
4. Проведение научных конференций, круглых столов по проблеме сохранения и возрождения культуры Черноморских амшенских армян.
5. Пропаганда культуры черноморских армян: документальные фильмы, обучающие диски, музыкальные диски и т.д.

6. Организация научных экспедиций в Дженик - Орду, Трабзон и Амшен (Понт).

7. Сохранение имеющихся музеев и организация новых, картографирование некрополей.

8. Распространение информации об амшенских армянах в Интернете, например www.Kagalhana и на других носителях, сбор информации и контактов о музыкантах, танцевальных коллективах, краеведах и энтузиастах.

Это открытое предложение для всех интересующихся проблемой сохранения культуры и самобытности Черноморских амшенских армян, инициатива должна исходить от ВАС.

Սկզբը՝ 3-րդ էջում:

ՄԱՅԿՈՊՅԱՆ ԽՃԱՆԿԱՐ

Բալայրյանից ցանկանում ենք իմանալ նաև հայկական եկեղեցու տեղը: Նա պատրաստակամորեն մի քանի ժամոթների է գանգահարում, բայց չի կարողանում պարզել՝ կա՞, կանգո՞ւն է, արդյոք, եկեղեցին, թե վաղուց է քանդվել: Նա ասում է, որ պետք է գնալ նախկին Հայկական փողոցը, ամենայն հավանականությամբ եկեղեցին այնտեղ է եղել:

Մենք ուղևորվում ենք նշված հասցեով: Չափում ենք փողոցը վերից վար, բայց միակ մեծ շենքը հին ոճով կառուցված պիոներ-պալատն է: Այստեղ մոտակայքում բնակվողներից հարցնում ենք եկեղեցու տեղը, շատերը լուր չունեն, իսկ իր դարձն ապրած մի պառավ ձեռքը թափ է տալիս ու ասում.

– Վաղու՞ց, շա՞տ վաղուց են քանդել, երեսնական թվականներին:

Ցանկանում ենք մանրամասներ իմանալ, հարցուփորձ ենք անում պառավին, իսկ նա միայն կրկնում է.

– Վաղու՞ց, վաղու՞ց են քանդել, էլ մի փնտրեք...

Որոշում ենք գոնե նախկին հայկական դպրոցի շենքն ու ակումբը գտնել:

Մտածելով, որ դպրոցն էլ, ըստ երևույթին, այս կողմերում է եղել, մենք ուղևորվում ենք հարևան փողոցները, բայց ապարդյուն: Վերջապես, մի ինչ-որ գրասենյակի մոտ կանգ ենք առնում, ներս մտնում և որոշում աշխատակիցներից հարցնել: Ներսում մի քանի երիտասարդ կանայք են, ասում են, որ իրենց դիրեկտորը հայ է և պետք է նրան դիմել, նա անպայման կիմանա: Մտնում ենք դիրեկտորի առանձնասենյակը: Ծանոթանում ենք: Վերջինիս Աղամայանցը Մայկոպի ռեստորանների և ճաշարանների տրեստի դիրեկտորն է: Հայաստանի Եղեգնաձորի շրջանի Խնձորուտ գյուղից է, բայց արդեն վաթսույն տարի բնակվում է այստեղ: Հարցնում ենք նախկին հայկական դպրոցի տեղը.

– Չգիտեմ, ազնիվ խոսք, չգիտեմ, - ասում է նա, - իսկ այ, եկեղեցին հիշում եմ: Փոքր էի, ներկած ձվեր էինք տանում եկեղեցի, բայց հիմա տեղը չեմ հիշում: Ճիշտ է, Մայկոպը փոքր քաղաք է, բայց, դե, աշխատանք, տուն...

Վերջինիս Աղամայանցը գանգահարում է 09-ը, բայց 09-ը ևս ոչնչով չի կարողանում օգնել, հետո գանգահարում է մի քանի հայ ժամոթների, սակայն ամեն մեկը տարբեր հասցե է տալիս:

– Իսկ հայկական ակումբը հիշում եմ, - ասում է նա, - Սպայի տան մոտ էր: Հիմա դրա տեղում փոքրիկ պուրակ է: - Եվ թիկաթոռում ավելի հարմար տեղավորվելով, վերհիշում է, - է՛քանի՞-քանի տարի է անցել: Այն ժամանակ ակումբում զեկուցումներ էլ էին կարդում, հայերեն ներկայացումներ էլ էին լինում... Ո՞նց են թռչում տարիները:

Դուրս ենք գալիս փողոց, դրսում մաքուր ու սառն օդ է, չնայած սեպտեմբերն է, բայց արդեն արտաշնչելիս գոլորշի է բարձրանում: Չգիտեմ, տարին է ցուրտ, թե մենք ենք մրսում:

Ո՞նց էի մոռացել, պետք է գնալ Աղղեական ԻՄ պատմության երկրագիտական թանգարան, այնտեղ անպայման մեզ կօգնեն:

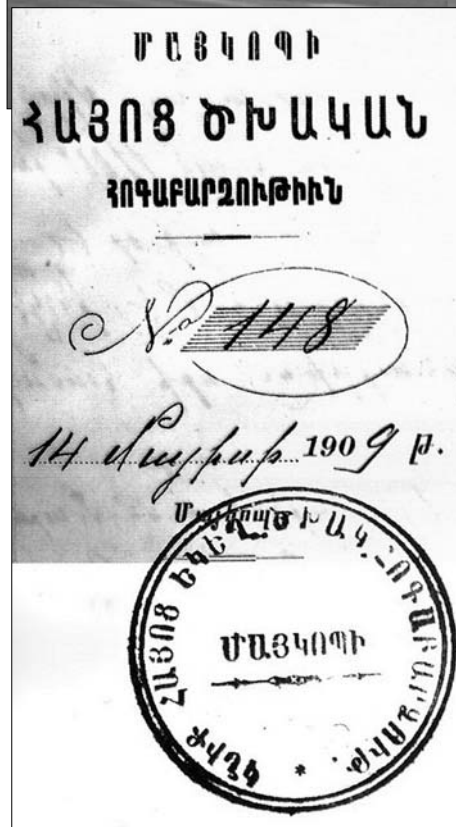
Միհարկանի փոքրիկ թանգարանում ևս մեզ չեն կարողանում օգնել: Ճիշտ է, թանգարանի մինչսովետական բաժնի վարիչ Լիդա Սիլվանյան մեզ այլ փաստեր է տրամադրում, ասում, որ դարասկզբին Մայկոպի արդյունաբերությունը հայերի ձեռքին է եղել, այն ժամանակ գործել են Թերզիկի և Մակուսանովի ծխախոտի ու Խարասանովի ձիթահան գործարանները:

Այնուհետև Սիլվանյան ու մյուս աշխատակցուհիները եռանդով մեզ բացատրում են թանգարանի ցուցանմուշները: Վահանակներից մեկում Դ. Տեր-Մկրչյան անունով, ինտելիգենտ արտաքինով մի երիտասարդի նկար է փակցված: Սիլվանյան պատմում է, որ 1904 թվականին Մայկոպում տեղծվել է սոցիալ-դեմոկրատական խմբակ և Տեր-Մկրչյանն էլ նրա անդամներից էր:

- Ընդհանրապես Մայկոպի հեղափո-

Մայկոպի հայկական դպրոցը՝ կառուցված 1907 թ.:

յա գեղամը ընդունվում է կոմունիստական կուսակցության շարքերը, Մայկոպի գործարաններում և հարևան ստանցիաներում ակտիվ աշխատանք տանում կոմերիտական բջիջների ստեղծման ուղղությամբ: Շուտով նա դառնում է երիտասարդ կոմերիտականների սիրելին և 1921-ին ընտրվում կոմերիտական երիտասարդական կազմակերպության 3-րդ համագումարի պատգամավոր, ուր տեսնում և լսում է Լենինին: Հետագայում նա բազմիցս մասնակցում է բանդիտների դեմ կռիվներին և վիրավորվում: Շուտով աշխատում է կուսակցության շրջկոմում, միաժամանակ խմբագրում «Կրասնի պախար» թերթը: 1924-ին ընտրվում է կուսակցության 13-րդ համագումարի պատգամավոր: Այս քսանչորսամյա գեղամը գործուղվում է Մոսկվա՝ ուսումնառության, որից հետո աշխատում է Դոնի Ռոստովում՝ կուսակցության մարզկոմում, 1927-30 թվականներին՝ Կրասնոդարի կուսակցության երկրկոմում: Բայց 1937-ին կտրվում է նրա կյանքի թելը:

Իհարկե, վաղուց է հասունացել Հյուսիսային Կովկասում գործած հեղափոխական հայ մարտիկների և կուսակցական գործիչների մասին պատմող աշխատություն ունենալու հարցը: Անշուշտ, այդ ուսումնասիրությունը շատ նոր էջեր կավելացնի հայ հեղափոխական շարժման և հայ զաղթախների պատմության մեջ:

Մայկոպից գնում են արևելք: Այստեղ մի քանի հայկական գյուղեր կան, բայց ես փնտրում եմ Արածեխի գյուղը, ուր պատերազմից հետո մի 12-13 ընտանիք հայ է փոխադրվել:

Ինչպես դարեր առաջ, այսօր էլ աղը դեղական (չերքեզական) գյուղերում բազմաթիվ հայեր են բնակվում: Եթե նախկինում նրանք հիմնականում դրիմահայեր էին, այսօր գերակշիռ մասը համաձայնաբեր են: Գյուղի կենտրոնում հավաքված աղղե երիտասարդների խմբում մի երկու հայ կա, հարցնում են, թե որտեղ է բնակվում Մնացական Գասպարյանը: Նա այս գյուղում նոր մարդ է, և տղաները դժվարությամբ են նրա տան տեղը նշում: Մնացականին դեռ փնտրել էի Չեռնիգոլում՝ Մայկոպից մի քանի ժամվա հեռավորության վրա է գտնվում: Ասել էին, որ մեկ ամիս առաջ 63-ամյա Մնացականը ամուս-

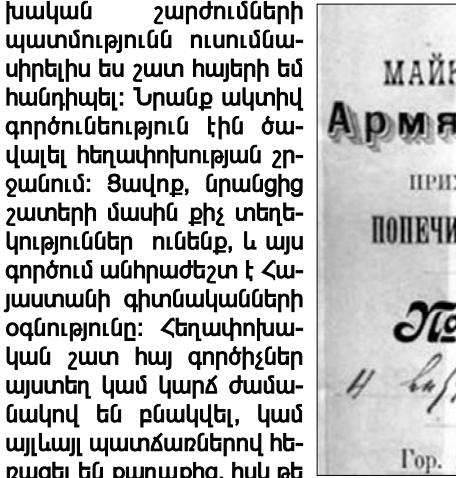
նացել է և կնոջ մոտ տեղափոխվել՝ Արածեխ: Նա համաձայն դիմել է, վերջին մոտիկաներից, և ես ցանկանում էի պարզել՝ հնարավո՞ր է այդ եզակի դիմից պատրաստել: Վերջապես գտնում եմ Մնացականին: Ծանոթանում եմ նրա նոր կնոջ, աղջկա և փեսայի հետ: Փեսան ռուս է, շուրջ 25 տարի զինվորական ծառայության մեջ է եղել Հայաստանում, և մենք զրույցի շատ ընդհանուր եզրեր ենք գտնում: Մնացականը դյուրաշարժ, կենսախիռն մարդ է, ներսուղորս է անում, բայց զգացվում է, որ նորափեսան իրեն այնքան էլ ազատ չի զգում: Հարցնում եմ դիմի մասին.

- Դիմը թողել եմ քրոջս մոտ՝ Խաղեփնակում: Անիրավը այնքան մեծ է, որ երկուսիս համար մի տանը նեղվածք կլինեք, - կատակում է Մնացականը, - իսկ ճիշտը որ ասեմ, ու՞մ համար բերելի: Հիմա ո՞վ է զուռնա-դիմով հարս տանում... Ու՞ր մնացին մեր ազգային հարսի պարը, հարսին ծի ստեղծելու պարը, հարսին ճանապարհ դնելու և այլևայլ սքանչելի մեղեդիներն ու երգերը, պարերը: Միանք ունենի ոչ միայն գեղագիտական, այլ դաստիարակչական նշանակություն, - Համաձայն թարգմանի լեզվով խոսում է Մնացականը:

Արածեխից Մայկոպ ճանապարհին հայկական գյուղեր են՝ Ցվետոչմայա, Տուլսկ, Շահումյան, Վերին Շահումյան... Կարճ ժամանակով կանգ եմ առնում Շահումյան գյուղում՝ Սարգիս Գուգույանի տանը: Նրա հետ ծանոթացել էի դեռևս Ուլ՝ Դերեում՝ Սև ծովի առափնյա մի գյուղում, Գուգույան տոհմի ավանդական հավաքի ժամանակ: Ինչպես այս կողմերի մյուս գյուղերը, Շահումյանը ևս հիմնականում փայտաշեն, փոքր գյուղ է՝ 80 տուն: Վերին Շահումյանն ավելի մեծ է՝ 100 տուն, նույնքան էլ՝ Տուլսկում: Ինձ ուրախացրեց այն, որ Սարգիս ավագ որդին վարժ գրում և կարդում էր հայերեն: Բանն այն է, որ մինչև 1960 թվականը գյուղում հայկական միջնակարգ դպրոց է եղել, իսկ մինչև հայերենի ուսուցչի թոշակի անցնելը՝ 1977 թվականը, դասավանդվել է հայոց լեզու:

Բազմաթիվ խոհերով ու մտորումներով վերադառնում եմ Մայկոպ, այնտեղից բռնում տունդարձի ճամփան: Բարակ անձրև է մաղում և հայկական փայտաշեն, թրջված գյուղերը ծածկում է մշուշը, ինչպես հայելու վրա արտաշնչելիս խունանում է պատկերը, լուծվում սպիտակ մշուշի մեջ:

«Սովետական գրականություն», 1983, N 5:

խական շարժումների պատմությունն ուսումնասիրելիս ես շատ հայերի եմ հանդիպել: Նրանք ակտիվ գործունեություն էին ծավալել հեղափոխության շրջանում: Ցավոք, նրանցից շատերի մասին քիչ տեղեկություններ ունենք, և այս գործում անհրաժեշտ է Հայաստանի գիտնականների օգնությունը: Հեղափոխական շատ հայ գործիչներ այստեղ կամ կարճ ժամանակով են բնակվել, կամ այլևայլ պատճառներով հեռացել են քաղաքից, իսկ թե ուր են գնացել, հետագայում ինչպիսի գործունեություն են ծավալել, մեզ անհայտ է: Մենք նրանցից շատերի լուսանկարն անգամ չունենք: Ճիշտ է, այժմ թանգարանում նեղվածք է, բայց ապագայում, երբ ավելի հարմարավետ շենք կունենանք, մենք սիրով այդ բոլոր նյութերը կցուցադրենք:

Այստեղ երկի տեղն է, որ մի քանի խոսք ասենք նաև Չարենցի եղբայրներից մեկի՝ Գեորգի Գեղամ Սողոմոնյանի մասին: Մանավանդ որ նա հանճարեղ բանաստեղծի եղբայրը լինելուց բացի նաև Հյուսիսային Կովկասի կուսակցական-պետական նշանավոր գործիչներից էր:

Կարմիր բանակի հաղթական մուտքի հենց առաջին օրերին՝ 1920-ին, քսանամ-

ԼՈՐ ՄԱՐԵԱՆ

Թուրքիայում թաքնված հայերը դուրս են գալիս ստվերների տակից

Ցեղասպանությունը, որի 96-րդ տարեկիցը նշվել է այս տարի, իր հետևից թողել է իսլամ ընդունած վերապրածների սերունդներ: Այդ թաքնված հայերն այսօր խախտում են լռությունը երկրի ժողովրդավարացման շնորհիվ:

Այս կիրակի հավատացյալները չափազանց շատ են, որպեսզի բոլորը տեղավորվեն Բոսֆորի ափերին գտնվող Բոյաջըքյոյի փոքրիկ եկեղեցում: Նստարանների վրա Ստամբուլի հայկական համայնքի անդամները ճանաչելի են հենց առաջին հայացքից: Կանանց սանրվածքներն անթերի են, նրանց ամուսինների կոստյումները դեռ նոր են արդուկված: Այստեղ և այլուր որոշ տոնական հագնվածներ ջերմեռանդ խաչակնքում են: Սակայն նրանց շուրթերը վարանում, կակազում են, երբ երգերն արձագանքում են աղյուսե կամարակապ շինության մեջ: Այդ մոտ քսան նորեկները, որոնք դեռ մուսուլման են կամ նոր են մկրտվել, վերահայտնագործում են իրենց պապերի կրոնը: Նրանք չգիտեն կրոնական ավաղույթները, խոսում են թուրքերեն կամ քրդերեն, բայց նրանք իրենց պապերի հայկական ինքնության հետ նորոգվելու որոնումների մեջ են:

Պաշտոնապես Թուրքիայում ապրում է ընդամենը 65.000 հայ, որոնք վերապրել են երիտթուրքական կառավարության կողմից կազմակերպված Ցեղասպանությունից, որի հետևանքով Առաջին աշխարհամարտի ընթացքում սպանվել է շուրջ մեկ միլիոն հայ: Սակայն կոտորածներից խուսափելու համար հազարավոր հայեր են իսլամացել: Երևույթը շարունակվել է նաև հանրապետության հռչակումից հետո (1923 թ.). բավականին աշխարհիկ ժամանակակից Թուրքիան փոքրամասնությունների հանդեպ որդեգրել է թշնամական քաղաքականություն: Փաղտնի հայերն անցել են 20-րդ դարը՝ մուսուլմանի դիմակի տակ թաքնված, ջերմեռանդ կերպով այցելել մզկիթ, լռության մատնել իրենց ինքնությունը: Նրանք թուրք են դարձել՝ ողջ մնալու համար: Տասնամյակների ընթացքում պետության ժխտողականությունը ջանքեր է գործադրել Ցեղասպանության բոլոր հետքերը թաքցնելու ուղղությամբ և բառ անգամ չի արտաբերել Ցեղասպանությունից վերապրածների մասին, որոնք ոճրագործության ամոթալի ապացույցներն են:

Սելահեդդինը ծու էր ներկում Ջատիկին

Վերջին տարիներին Ցեղասպանության վրա դրված տաբուն վերացվել է՝ ժողովրդավարացման գործընթացի շնորհիվ, որը կոտորում է թուրքական ռասայի անաղարտության մասին դոգման ու մարտահրավեր նետում քեմալիստական գաղափարախոսության մեթոդով պատմությանը: Անհավանական կերպով քիչ, բայց կան թուրք մտավորականներ ու պատմաբաններ, որոնք հեռուստաալիքներով և մամուլի միջոցով հարձակում են գործում Աթաթուրքի հանրապետության ստեղծած ժխտողականության վրա: Կիրակի օրը տեղի ունեցավ 1915 թ. կոտորածների ոգեկոչումը ողջ աշխարհում և արդեն երկրորդ անգամ Ստամբուլում՝ թուրքական քաղաքացիական հասարակության նախաձեռնությամբ: Լարվածության այս թուլացումը գետնի տակից դուրս գալ սկսող երրորդ կամ չորրորդ սերնդի օգտին է: Եվ Թուրքիան հայտնագործում է, որ հայկական արյունը հոսում է իր երակներով:

Դեռ ութ ամիս առաջ Միհրան Փրկիչ

Գյուլթեքինը կոչվում էր Սելահեդդին, մուսուլմանական մի անուն, որը նշանակում է «կրոնի մաքրություն»: 50 տարեկան այս ստամբուլցի ծագումով Դերսիմից է, պաշտոնապես Անատոլիայի (Արևմտյան Հայաստան-«Ակունք» խմբ.) քրդական և ալիական մի շրջանից, որտեղ, սակայն, կան բազմաթիվ թաքնված հայեր: Հոկտեմբերին նա ստացել է իր քաղաքացիական կարգավիճակի փոփոխությունը հաստատող փաստաթուղթ: Նա հայարտությամբ է հանում իր ինքնության վկայականը, որը կրում է «քրիստոնյա» նշումը: «Վերադառնալ քրիստոնեությանը՝ նշանակում է արժանին մատուցել կոտորված իմ ժողովրդին, - բացատրում է նա: - Գրքեր ընթերցելով՝ ես գիտակցեցի կատարված ողջ վայրագությունը, և հենց այդ կերպ իմ որոշումն սկսեց հասունանալ»: Նրա ընտանիքում իսլամին անցումը կատարվել է մեկ սերունդ առաջ: «Իմ պապը հայ էր, բայց նրա անունը, որը գրանցվել է հորս ծննդյան վկայականում՝ ծնված 1923 թ., Հյուսեյին է: Այդ անկախում ժամանակաշրջանում ընտանիքս կանգնած էր մահվան, բռնի աքսորի կամ կրոնափոխման ընտրության առաջ»: Նրա մանկության հուշերը գաղտնի պահված արձանագրության մասին չափազանց երանից պատահաբար բաց թողնվածների խառնուրդն էին: Նրա ծնողները իրենց մեջ խոսում էին մի լեզվով, որն անհասկանալի էր գավակների համար: Ամեն տարի՝ գարնանը, Սելահեդդինը ծու էր ներկում իր եղբայրների և քույրերի հետ՝ առանց իմանալու քրիստոնեության՝ Ջատիկա ավանդույթի մասին: Գոյություն ուներ նաև այդ առեղծվածային հայ մորաքույրը, որն այցելում էր իրենց: «Գարնանը մեզ դիմում էին գյավուր (անհավատ) անունով, - պատմում է նա: - Դա տարօրինակ էր. մենք միշտ գիտեինք, որ հայ ենք, բայց դա չէր ասվում»: Իրենից բռնի խված ինքնության որոնումների արդյունքում Միհրան Փրկիչ Գյուլթեքինը մկրտվել է, ներկայումս հաճախում է հայերենի դասընթացի և հույսեր տալով, որ «մի օր ավերակ դարձած Դերսիմի եկեղեցիները կվերաբացվեն բոլոր նրանց համար, ովքեր այնտեղ են մնացել թաքնված»:

Վախը միշտ առկա է
Ստամբուլում Հայոց պատրիարքարանը գուսպ է մնում սման հայերի վերածնունդների հանդեպ, բայց ընդունում

է նրանց գոյության փաստը: «Երևույթը նոր է, - հայտնում է մի եպիսկոպոս, որը նախընտրում է անանուն մնալ: - Հետզհետե նրանցից ավելի շատերն են խզում լռությունը և գալիս՝ ծեծելու մեր դուռը: Ժողովրդավարացման մթնոլորտն այս հարցում նպաստավոր է, բայց վախը դեռևս պահպանվում է. խնդիրը միշտ զգայուն է քաղաքական առումով»: Հոգևորականը շտապում է ընդգծել, որ իր եկեղեցին ոչ մի քարոզչություն չի անում Անատոլիայում՝ մտավախություն հայտնելով, որ նրանք չափմիջակ են շատ ակտիվ ավետարանական միսիոներների կողմից, որոնք ուլտրանացիոնալիստ թուրքերի թիրախ են. «Ինչպես Օսմանյան կայսրությունում՝ հիմն ևս կրոնը շարունակում է ինքնության ողնաշարը լինել: Թուրք-մուսուլմանական քարոզչությամբ ձևավորված հասարակության մեջ մեծամասնության դեմ դուրս գալը դավաճանություն է համարվում»:

Ժամանակի ընթացքում այդ կրոնափոխների մի մասն ուժացվել է: Ուխտագնացություն՝ դեպի Մեքքա, չաղրա կրող աղջիկներ... Հաճախ են հնչում այն վկայությունները, թե «գարնիկները շատ բարեպաշտ են դարձել և կորել տեսադաշտից»: «Ես մի իմամ ազգական ունեմ, մեկ ուրիշն էլ իսլամիստ է», - պատմում է նրանցից մեկը: Սակայն ուրիշները ցուցաբերել են դիմակայելու ռազմավարություն. ընտանեկան գաղտնիքը շուրջով փոխանցվել է սերնդեսերունդ, ամուսնությունները կանոնակարգված են իսլամացած ընտանիքների մերսում... Անատոլիայում գյուղացիները կամովին խախտում են լռության օրենքը արտասահմանցիների առաջ: «1915 թ. վերապրած մի հորեղբայր մեզ պատմել է փոսերը զգված մարմինների, գյուղի վերջում տարագրության ընթացքում կատարված սպանությունների մասին, - մանրամասնում է Թալեթը, ով ապրում է Լիջեում՝ երկրի արևելքում, որտեղ մեծամասնություն են կազմում քրդերը: - Մեզ մոտ ոչ ոք նամազ չի անում, և մենք մզկիթ ենք գնում միայն ուրբաթ օրերը, այն էլ՝ ձևականորեն: Մեր արյունը հայկական է»: Հարևանության համար դա հանրահայտ գաղտնիք է, քաղաքապետարանի համար՝ նույնպես: «Միայն 10 տարի առաջ, պետական համակարգում աշխատող ընկերոջս շնորհիվ, ես հնարավորություն ստացա հասու լինել օսմաներենով գրված մի փաստաթղթի, որում

նշված էր մեր հայկական ընտանիքի անունը՝ նախքան թրքանալը»: Իշխանությունները հոգ են տանում, որ փաստաթղթերով առանձնացնեն իրենց նեղություն տվող այդ քաղաքացիներին: Վարչական մարմինները նրանց հետևում էին, ինչպես «հինգերորդ շարայանը»՝ որդեգրելով մոռացության քաղաքականություն, որպեսզի ջնջեն նրանց գոյությունը:

Մեծ մոր գաղտնիքը

Հենց Ֆեթիյե Չեթինն է, 2007 թ. սպանված հայ լրագրող Հրանտ Դինքի ընտանեկան փաստաբանը, թույլ տվել բարձրացնել քողը այդ անտեսանելի վերապրածների վրայից: Նա 2004 թ. հրատարակել է իր նախնու կենսագրությունը՝ «Մեծ մայրս» վերնագրով: Այդ «աստվածավախ մահմեդական կինը, որը օրական հինգ անգամ նամազ էր անում», նրան թույլ է տվել անցնել իր հայ լինելու կյանքի շեմից. 1915 թ. տակալին երեխա՝ նա առևանգվել էր մի թուրք ժանդարմի կողմից, որի կինն ամուլ էր: Գիրքը բեստսելլեր է: Ֆեթիյե Չեթինը «Թռեներ» գրքով շարունակել է հուշագրության աշխատանքը: Նա Ցեղասպանության ճանաչման համար պայքարող համալսարանի դասախոս Այշե Գյուլ Ալթընայի հետ մեկտեղ ժողովել է շատ հաճախ՝ փրկված աղջիկների սերունդների 25 ներկայացուցիչների պատմությունները, վերապրածներ, որոնք բռնի ընդգրկվել էին թուրքական օջախներ: Հիմնականում անանուն մարդկանց կողմից վստահված այդ պատմությունները ցույց են տալիս այն շուրջ, որ ապրել են թռեները, երբ իմացել են ճշմարտության մասին, տատանվող ինքնությունները, հայկական ու թուրքական արյուն ունենալու, միաժամանակ զոհ և դահիճ լինելու բարդությունը: «Վկայելիս նրանք վախի և ամոթի միջև էին», - ընդգծում է Ֆեթիյե Չեթինը: Դեռ որքա՞ն են նրանք նախընտրում լռել: «Մենք՝ թռեներս, միլիոնավոր ենք, և մենք կրում ենք սերնդեսերունդ փոխանցվող տառապանքի ժառանգությունը», - հայտնում է նա:

Սակայն դավանափոխների անհետացման համար մեղավոր է ոչ միայն թուրքական քարոզչությունը: Պատմության կողմից այդ մոռացության մատնվածները չեն հիշատակվում նաև հայկական սփյուռքի պատմություններում: Ֆրանսիայում, ԱՄՆ-ում կամ Լիբանանում ապաստանած հայկական սփյուռքը մահացածների մեջ է թողել նրանց, ովքեր մնացել են հետևում: Նրանք, որպես իսլամացածներ, կորած հոգիներ էին հայկական համայնքի համար: «Լռությունը նաև հաստատվել է հայկական պատմագրության մեջ, որը համարում է, թե նրանց դավանափոխությունը հեռացրել է նրանց հայկական ինքնությունից», - ընդգծում է Այշե Գյուլ Ալթընայը: Ստամբուլի Սաբանջը համալսարանում աշխատող այդ սոցիոլոգ կինը կարծում է, թե ոչ թուրքական, ոչ էլ հայկական պատմագրությունն արդյունավետ չեն գործել այս հարցում. «Թուրք ու հայ մեր որոշ պատմաբանների ազգայնամուլական տեսակետը, որը հիմնվում է ռասայի կամ էթնոսի վրա, վախեցնում է հաշվի առնել կրոնափոխ հայերին, քանզի նրանց գոյությունը կոտորում է «մաքրության» պատրանքը, որի վրա են հիմնվում ազգերը»:

«Լը Ֆիգարո» օրաթերթ, Փարիզ
25.04.2011
Ֆրանսերենից թարգմանեց
ՄԵԼԻՆԵ ԱՆՈՒՄՅԱՆԸ
Akunq.net

ՍԵՐՈՒՅՑ ՎԱՐՂԱՆՅԱՆ
ՀՀ ԳԱՍ հնագիտության և ազգագրության
ինստիտուտի գիտաշխատող

Յէ մա
(Աղբ)

Մայրիկ
(Ողբ)
(թարգմանություն)

ՆՈՐ ԳՐԱՌՈՒՄՆԵՐ

Մեր թերթի նախորդ համարում ներկայացրել էինք Թուրքիայի Արդվինի նահանգի խոսվածքի գավառի Քեմալ-փաշա ավանում ծնված, ստամբուլաբնակ երգչուհի Նուրջանըմի երգերից մեկը: Այս անգամ տպագրում ենք նրա «Փեշեմալ: Բեն Արթվինին քրոջը» (Գոգնոց: Ես Արդվինի աղջիկ եմ) խոսակցական ժանրով նվիրված ողբերգ: Համշենցիները սովորություն ունեն հանգուցալին ողբալով գովել, ուստի ողբալու ասում են «քովուշ» (գովել): Այս օգոստոսին, երբ խոսվում էի, Նուրջանըմի ազգականներից տեղեկացա, որ նրա մայրը ողջ է: Ուրեմն ներկայացվող երգը ոչ թե անձնական վշտի արտահայտություն է, այլ ժողովրդական ողբերգերի հենքի վրա ծնված ստեղծագործություն:

«Նըջանլու դէս» գվարձախոսությունը Բորչկայի և խոսվածքի գավառներում տարածված համանման պատմություններից մեկն է:

Ինչպես պարզաբանեց Բորչկայի գավառի Չայլը գյուղի գյուղապետ Նազըմ Քուլչաքի եղբայրը՝ Ջևդեթ Քուլչաքը (ծնվել է 1967թ. Չայլը գյուղում, գբաղվում է տրանսպորտային բեռնափոխադրումների բիզնեսով, «Դեմիրքուլ» ընկերության սեփականատերն է), Արդվինի նահանգի խոսվածքի և Բորչկայի գավառների կրոնափոխ համշենցիների շրջանում, դեռևս մի 30 տարի առաջ կենդանավարում էր «Նըջանլու դէս»՝ նշանածին տեսնելու, ավանդույթը: Նշանվելուց հետո, մինչև ամուսնությունը սովորաբար 2-3 տարի էր անցնում, և փեսացուն աղջկա մուտիկ ազգականների ու հարազատների, հատկապես հորեղբոր կնոջ աջակցությամբ, աղջկա հորեղբոր տանը գաղտնի հանդիպում էր նրան, ավելի մոտիկից շփվում: Ինչու՞ հենց հորեղբոր տանը, քանզի հորեղբոր տունը լինում էր հարևանությամբ, իսկ հորաքույրերն ու մորաքույրերը հարս էին գնում և ապրում ավելի հեռու գտնվող տներում: Տան արական անդամները չէին իմանում, կամ էլ ցույց էին տալիս, որ տեղյակ չեն այդ հանդիպման մասին: Երբեմն աղջկա եղբայրներից, տան արական անդամներից մեկը դեմ էր լինում, համառում էր: Նման դեպքերում, ինչպես ասաց խոսվածքի Գյունեշի (Չաղրինա) գյուղի մի բնակիչ, փեսան մեկի միջոցով նրան նվեր, գումար էր տալիս, կամ համոզում էին, բացատրում, որ այս է ավանդույթը:

Քանի որ այս գաղտնի հանդիպումները լինում էին մուրն ընկնելուց հետո, իսկ խոսվածքի և Բորչկայի գավառներ էլեկտրականությունը մուտք է գործել 1970թ. վերջին և 1980-ականներին, ուստի երբեմն փեսացուները մթության մեջ արկածների էին հանդիպում, հայտնվում ծիծաղելի իրավիճակներում:

Ասոր նօարս աղա՞ր թա, յէ մա,
Ջէրմագ գյալինլուդէթ հաքա՞ր թա, յէ մա,
Սուսլի, էրանդ բօյօվէդ, յէ մա,
Ասոր նօարս աղա՞ր թա, յէ մա,
Ցէված լաստիքնիյէթ շիմին ջօթին, յէ մա,
Մանգաղէ մարաղին ջօթին, յէ մա,
Ջօրօթ փէրգէթ ածուքին, յէ մա,
Բիթունան ալ վագ անցա՞ր թա, յէ մա,
Շա՞ղ դարթ ունէդի թա, յէ մա,
Դէրման չունէդի՞ թա, յէ մա,
Թուն օբօլ այէր մէգի, յէ մա,
Յէս վար թէնօղ չիմ քէգի, յէ մա:
Ցէնէս գէրդէցալ, յէ մա,
Հօքիս թօմնէցալ, յէ մա:
Քէգի մաղաղ էլլիմ, յէ մա,
Յէս ալ քէգի հէդ մէրնիմ, յէ մա:
Հիմի լուսանա անա, յէ մա,
Սօբան վօ՞վ քօլօղ ա, յէ մա,
Դէփուրէ վօ՞վ վար թէնօղ ա, յէ մա,
Մէգի վօ՞վ ժօղօղ ա, յէ մա,
Իստանբուլու նաս, յէ մա,
Յէս ցէգի ժօղվէցի, ասա, յէ մա:
Խաղուլիգ էթաքլուդէդ, յէ մա,
Թուխ հէլուլի յազմադ, յէ մա,
Փանդաղէ ափուր, յէ մա,
Քէրուն դունա՞ն քուքսա թա, յէ մա:
Էլլի չի, յէ մա, էլլի չի,
Աս աշխարէս մարտուգ էլլի չի:
Հա՞, քաուն էգօ՞ղ ա թա, յէ մա,
Քուքուն էգօղ, գանջօ՞ղ ա թա, յէ մա,
Չաղգէնին ծաղօղ ա թա, յէ մա,
Գալաշէ փէջօ՞ղ ա թա, յէ մա,
Անուշ հօղէթ, յէ մա, էգօ՞ղ ա թա, յէ մա:
Ջիգրիս մէջէ վարէ, յէ մա,
Էբէդի թօմնօ՞ղ ա թա, յէ մա:
Էրթա մի, յէ մա, էրթա մի,
Աչվէցէս արդէսուքէ վաթէ մի,
Յա ինձի յալ դար, յէ մա,
Յա թուն ալ էրթա մի:
Քէգի մաղաղ էլլիմ, յէ մա,
Յէս ալ հէդէթ մէրնիմ, յէ մա,
Քու բարգած հօղիդ մէջէ, յէ մա,
Յէս ալ քէգի հէթ փէթիմ, յէ մա:

Խոսքը և երաժշտ.՝ Նուրջանըմի

Նըջանլու դէս

Մէր փօլօրէ նըջանլու դէսի շաղ հէքիյանիյէ գօն:
Մէգ մարթ մէ նըջանլուին քյաղնիուս գէրթա: Ախ-
չիգին օղագինէ դաղին քիշէրէ գարնու ջամփացան,
գասա թա.

-Մէ մարթ բարգէց օջ, ան բարգա թօղ, էնթամէ
նըջանլուիթ դէսնու գուս, հիմի քումին բայիմ:

Մարթուն քումէ դէսէցէնա գու, մարթն ա քումին
մէջնիյուս մէդնու գու, թէմալ վախա գու ախչիգին
ախապարնան, փէրնօղ ուն դէլի: Գէրէջէլօվ քալա
գու, օտքէ փէրգին քըլխուն վաան թէնա գու, փէր-
գին բօջէ քըլխուն թիբնու գու, վախան գօրչա գու:
Անու ցէնէ ախչիգին ախապրէ դունէ իմանա գու.

«Մէմէ քումին փուր էնիմ» - գասա:
Քումին թուրէ փաց գէնա, մարթուն դէսնու գու:
Մէդօղուն գէլլի, քօղ քիդա, փէրնա գու, գութա, չէ-
փէցնա գու: Քումին էշաղն ա խէրդի գու, զըռուշի
գըվիջի գու, էրգուսին ա հէդէթու օթքէրօվէ չիֆթէ
գութա: Դանիսօքէ քուքսան, ասօց դօքսօրի դանի
գուն:

**Ասացող՝ Նեջդեթ Չաքմաք, ծնվել է 1986թ.
Արդվինի նահանգի Բորչկայի գավառի Չայլը
գյուղում: Այժմ վարորդ է աշխատում Թուրքիայի
Բուրսա քաղաքում:**

Նշանածին տեսնելը

Մեր կողմերում նշանածին տեսնելու շատ պատ-
մություններ կան:

Մի մարդ նշանածի գյուղ է գնում: Աղջկա հորեղ-
բոր կինը տղային գիշերը ճանապարհից վերցնում,
ասում է.

-Մեր ամուսինը չի պառկել, թող նա քնի, այն ժա-
մանակ նշանածիդ կտեսնես, հիմա գոմում պահես:

Մարդուն գոմը ցույց է տալիս, մարդն էլ գոմն է մտ-
նում, համ էլ վախենում է աղջկա եղբայրներից, որ
կբռնեն: Կռացած քայլում է, ոտքը քլունգի գլխի վրա
է դնում, քլունգի պոչը գլխին է դիպչում, վախից գո-
ռում է: Նրա ծայրը աղջկա եղբայրը տանը լսում է.
«Մի հատ գոմը նայեմ»- ասում է:
Գոմի դուռը բաց է անում, մարդուն տեսնում է:

Մութ է լինում, գիտի գող է, բռնում է, խփում է, շրմ-
փացնում: Գոմի էշն էլ խրտնում է, սկսում է զբալ, եր-
կուսին էլ հետևի ոտքերով քացի է տալիս: Տեսցիները
գալիս են, սրանց բժշկի են տանում:

Առածներ

1. Մէգ սունօվ բաղ էլլի չի:
(Մեկ սյունով ցանկապատ չի լինի):

2. Ջուգալէ ջուգալին «Թուխ քէգուր»* աստած ունի:
(Կաթսան կաթսային «Ան հետույթ» է ասել):
* Բէգդուր բառը տուտուգ, երեխայի հետույթ
իմաստով օգտագործվել է նաև Սեբաստիայում (պգ-
տակ) և Խոտորջրում (պգտուկ): Այդպես են անվանել
նաև թըշունների որովայնի վերջավորությունը՝ տուտու-
գը:

**3. Մասրափուշէ* էլած ա մաշմուրքին ծառին վաան,
թէքուցած ունի:**
(Մասրափուշը բարձրացել է շագանակենու վրա,
թքել է):

* Սև ծովի ափին աճում է մասրենու մի տեսակ, որի
ցողունները որպես հենարան օգտագործում են ցանկա-
պատերը, մագլցում են մոտակա ծառերն ի վեր: Դրանց
խոսվածքի համշենցիներն անվանում են մասրափուշ, իսկ
պտղին՝ մասուրին, ասում են հավու լիլիգ:

Պատկերավոր խոսք

Յէս քօղութին էնօղ էլլիմ անա, ան քիշէր լուսնիքան
թիբնու գու:
(Որ ես գողություն անելու լինեմ, այն գիշեր լուսինը
դուրս կգա):

Գլխավոր խմբագիր և համարի պատասխանատու՝ ՍԵՐՈՒՅՑ ՎԱՐՂԱՆՅԱՆ: Լրատվական գործունեություն իրականացնող՝ «ՀԱՄՇԵՆ» հայրենակցական-քարեգործական հասարակական կազմակերպություն:
Հասցեն՝ Երևան-37, Ազատության 2, բն. 8: Հեռախոս՝ (+374+10) 20 21 26: Գրանցման վկայական՝ N 03U054979, տրված՝ 26.06.2002թ.: Խմբագրությունը ոչ միշտ է համակարծիք հեղինակների տեսակետներին:
Արտատպության կամ մեքենայի դեպքում հղումը՝ «Չայն համշենցիականին» պարտադիր է: Գրատարակվում է 2004թ. օգոստոսից:

«ДЗАЙН АМШЕНАКАН» (ГОЛОС АМШЕНСКИЙ). Ежемесячная газета Земляческой благотворительной общественной организации «АМШЕН» (г. Ереван),
Гл. редактор - СЕРГЕЙ ВАРДАНЯН. Издается с августа 2004г. Газета распространяется бесплатно. Тел. 20 21 26. «HAMSHEN» Compatriotic-charitable public organization (Yerevan).
«DZAYN HAMSHENAKAN». Issued from August, 2004. Editor in chief SERGEY VARDANYAN. Tel. (+374+10) 20 21 26, E-mail: dzaynhamshenakan@yahoo.com, www.dzaynhamshenakan.org